

KÖZÉLETI KALANDJAIMRÓL

Levél egykori pártfogómnak és barátomnak

Azok a barátaim, akik még közzététele előtt megismerték az itt előadottakat, aggódva figyelmeztettek, hogy a szándékaimról nem tudó, velük azonosulni nem hajlamos, vagy éppen ingerülten elutasító olvasók igen könnyen kiforgathatják szavaimat. A személyes hangvétel adta lehetőséggel visszaélve, egy magát mások és önmaga előtt mindenáron igazolni igyekvő ember erőfeszítéseinek állítják be közéleti indíttatású írásomat. Várható-e, kérdezték, hogy ma, amikor a közéleti megnyilatkozások bevett formája már igen régóta a szentvelen, tárgyilagos kijelentés, az olvasók többsége megértse, e fokozottan személyes hangú megnyilatkozásban nem egyéni bosszúságokról, sérelmekről, panaszokról van szó, s várható-e, hogy helyeselje a személyesség és a közéletiség összekapcsolását? De mit tehet az — kérdeztem meg válaszul tőlük —, aki meg van győződve, hogy a közéletnek személyesnek kell lennie, s aki a közélet egykori személyességének visszaállítására szánta el magát? Lehet-e a személyességet fokozatosan, észrevétlenül, vagyis személytelenül visszalopni?

E kellemetlen dilemmával birkózás közben egy ismert vicc jutott eszembe. A bolondokházában az orvos gyógyult betegét faggatja: ugye tudja, hogy maga nem kukoricaszem, hanem ember? A beteg állhatatosan bizonygatja, hogy igen, ő nem kukoricaszem, hanem ember. Alig lép ki az intézmény kapuján, visszafordul, és riadtan közli orvosával, hogy az utcán egy kakas csipegeti a fűvet. Az orvos szuggesztíven felhúzza szemöldökét, és ismét azt mondja, dehát maga tudja, hogy nem kukoricaszem, hanem ember. Mire a beteg: én természetesen tudom, de a kakas tudja-e?

És valóban, ez itt a kérdés: képes-e a kakas a kukoricaszemet megkülönböztetni az embertől, és képes lesz-e valaha is, ha eddig nem sikerült neki? De tehetünk-e bölcsebbet, mint hogy bízunk a kakasban? Bízunk a kakasban, hogy legalább ő képes kiigazodni a lét alapvető kérdéseiben, ha már problémáiba belebonyolódott világunk képtelen rá!

A legutóbbi tanszéki értekezleten, amelyen érzékeny lelkű kolleganőm "f-rásgörccsérőli" beszélt, arról, hogy nem tud, vagy csak igen nehezen tud irodalomtörténeti tanulmányt írni, Te jutottál eszembe, azok a idők, amikor Te panaszkodtál ugyanerre mint idősebb kollegám, majd mint tanszékvezetőm, nekem, a pályán éppen induló fiatalembernek. Érzékeny lelkű kolleganőm azonban (akit úgy indítottam el a pályán — igaz, nem éppen most, hanem már jó néhány évvel ezelőtt —, mint annak idején Te engem) nem kedvesen panaszkodott, nem bizalmába fogadott, személyes problémáját vagy éppen bánatát tárva fel előttem, hanem ingerülten, nyugodtan mondhatom: gyűlölködve vádolt. Az egész tanszék, úgy húsz kollega füle hallatára adott hangot annak a véleményének, hogy ennek a szellemi vagy lelki károsodásnak én vagyok az oka, mert olyan makacsul, megszállottan instruáltam irodalomtörténeti, műelemzői próbálkozásait, olyan bőséggel zúdított-

tam rá tanácsaim, hogy egy életre elvettem kedvét az írástól. A vád megfogalmazójában nem merült föl, és a jelenlévők egyike sem találta szükségesnek szónvá tenni, hogy ilyen kérdések esetében a képességeket is szóba szokás hozni, hogy a képesség mégiscsak személyes dolog: ha valaki nem tud írni, nem képes alkotni, akkor *valaki* nem képes írni, nem képes produkálni és kész, mit lehet erről tovább beszélni?

Mivel tudomásom szerint kolleganőmet az utóbbi években pártfogásodba vetted, hajlamos vagyok föltételezni, hogy az írásgörcs ötletét tőled kaptad. Te szántad meg, próbáltad enyhíteni szenvedéseit, a kudarc élményét azzal a gondolattal csillapítva, hogy tőle független dologról, belső állapotról van szó, amelyről nem sokat tehet. Nem minden ironia nélkül kérdezem magamtól, nem lett volna okosabb, ha — ahelyett, hogy naiv ember módjára a szakma fortélyaiába próbáltam bevezetni, és nehézségei személyes leküzdésére biztattam — az írásgörcs kellemes-szellemes ötletével vigasztaltam volna, és most jótévedésének tartana, nem pedig minden baja egyetlen okozójának? Csakhogy nem hiszek az írásgörcsben: nemcsak most nem, amikor sokat írok, de akkoriban sem hittem, amikor nem írtam sokat. Ami problémám, gondolatom volt, mindig megírtam, és soha nem akartam többet írni, mint amennyi problémám, gondolatom volt. Mégis együttérzéssel hallgattam, amikor nehézségeidre panaszkodtál, értékelted őszinteségedet, önironiádat, mert szavaidat hallgatva azt is lehetett gondolni, hogy az írásgörcs-ügyet nem veszed egészen komolyan, hogy ki is neveted azt a játékos magyarázatot, amelyet a jelenségre adsz. A Te barátod, az én volt tanítványom azonban nem ismeri az ironiát, nagyon nyersen és nagyon egyszerűen magyarázza a dolgokat, és az a sejtésem, hogy furcsa módon ez a nyersesség, már téged sem zavar, ma már egészen rendjén valónak találod.

Az egykor történteke emlékezve értetlenül és méltatlankodva kérdelem, mi történt veled és a minket körülvevő világgal, amelynek jobbik, igaz, lényegesen kisebbik, de mégis egyik fele akkori törekvéseidet igazolni látszott, s amely változásodat most is hajlamos elnézni, igazolni? Minek a nevében és meddig igazodsz ehhez a személyes tartás, szellem és eszme híján önmagát alulmúló világhoz, és meddig maradsz közömbös változásai iránt? Mi az elképzelésed, van-e elképzelésed arról, mi lesz az ötleteiden fölheccelődött és a környezet helyeslő visszajelzései vagy bátorító hallgatása miatt értelmetlen sértettségébe belebonyolódott kolleganővel? És mi lesz azzal a tanszékkal, amely a tied is, s amelynek tagjai, mint az előadott jelenet érzékeltette, furcsa és nyugtalanító elégedettségedre, nem írnak, nem gondolkodnak, hozzád hasonlóan minden erejüket arra feccsérlik, hogy koruk értelmetlen elvárásaihoz igazodjanak, benne életképesnek bizonyuljanak, hogy "nyerők" legyenek?

Semmi kétség, kolleganőm fejében és szívében afféle gonosz varázsló vagyok, aki mágikus erejével megfosztotta személyes képességeitől, s akit az áldozat megmentése érdekében meg kell égetni. Felvilágosodott korunknak az erkölcsöket szelídítő hatásával magyarázható, hogy az értekezleten nem mindjárt ezt javasolta, hanem csak az előterjesztést támogatta, hogy az irodalmi ügyeket a jövőben ne én irányítsam. (Az előterjesztést — jórészt e hozzászólás hatására — az értekezlet elfogadta.) Kérdés azonban, mi lesz akkor, ha kolleganőm írásgörcse

a személycsere következtében sem szűnik meg, ha a jövőben sem tud majd írni? Akkor valószínűleg nem lehet a képletes fejevételrel megelégedni, ki tudja, nem kell-e azt eredeti, fizikai jelentésében is elvégezni? De félre az akasztófahumorrall! Annál komolyabban érdemes vizsgálni azt a talányt, vajon kolleganóm mivel magyarázza a Te három évtizeddel ezelőtti és mostani, az övéhez, úgy látszik, sokban hasonló írásgörcsödöt, hiszen neked sem tanszékvezető, sem mentorod nem voltam, tehát ügyedben nem vagyok megvádolható.

Felszólalásában egyébként azt is előadta, hogy néhány éve, amikor felajánlottam neki a részvételt a PhD-program munkálataiban, illetve ennek érdekében a kidolgozott programmal való ismerkedést javasoltam, s amikor ebben az ajánlatban a már sok éve megszakadt konzultációk felújításának rémét látván felmerülni, ajánlatomat kapásból elutasította, azt találtam mondani neki, hogy makacs és értelmetlen elzárkózásával szellemi öngyilkosságot követ el. Ezeket a szavakat, mint most kiderült, legnagyobb meglepetésemre úgy értelmezte, hogy durván megfenyegettem, az általa idézett kijelentéssel mintegy azt adtam értésére, hogy megbocsáthatatlan engedetlenségéért könyörtelenül "kinyírom".

A félreértés oka egyszerű: kolleganóm nyilvánvalóan nem ismeri a szellemi szó jelentését, a szellem fogalmát. Erre mutat az is, hogy az említett és valóban nem általa kidolgozott programtól való elhatárolódását indokolni akarván, arról beszélt, neki is van egyénisége, neki is megvan a diplomája, miért kellene eltűnnie, hogy más, általa el nem ismert, számára elfogadhatatlan irányzatok individualitásától megfosszák. Ha valaki egy irányzattal nem egy másik irányzatot, a pályán vagy a szakmai környezetében jelentkező szellemi teljesítményekkel nem szellemi teljesítményt állít szembe, hanem elutasítva őket pusztán egyéniségére, individualitására, diplomájára hivatkozik, ha bizonyos szellemi megnyilvánulásokkal szemben nem a tárgyalt problémákhoz kapcsolódó érvei vannak, hanem tőlük személyisége csorbíthatatlanságát félti, bennük eleve nyers hatalmi szándékok eszközét látja, akkor nincs fogalma a szellemről, nem is sejti, mi fán terem.

Ha pedig valaki nem ismeri, illetve nem ismeri el a szellemi teljesítmény jelentőségét, ha nem tiszteli a már létrejött szellemi eredményt, ha elismerése jeléül nem szellemi úton igyekszik megközelíteni, vele szellemi eszközökkel megvívni, mellé valami mást, hozzá képest újat állítani, vagyis ha valaki nem törekszik a szellemi teljesítményre, hogyan nyújthat valaha is ilyet, és vajon nem szellemi öngyilkosságot követ el, aki így jár el? Az úgynevezett írásgörcs okát, azt hiszem, nem a rossz vagy a túlzásba vitt instrukciókban, hanem a szellemnek a tagadásában, a képtelen szellemi eltévelyedésben kell látni. Ez az eltévelyedés nemcsak egykori, kezdetben fogékonyságot tanúsító tanítványomat, mostani kollegámat jellemzi, s miatta nem is kizárólag vagy akár csak elsősorban őt akarom hibáztatni, hiszen többé-kevésbé egész szellemi életünket mérgezi, érte mégis külön-külön mindannyian felelősek vagyunk, beleértve őt magát is.

Hogy a körülmények igazolnak téged, az egy dolog, de kíváncsi vagyok, mivel igazolod Te változásodat, mivel magyarázod meg, hogy egymástól annyira eltávolodtunk? Találsz-e komolyabb indokot, mint az a néhány hónapja a tanszéken szórólapként terjesztett névtelen levél, amely nézeteimet, publikációs tevékenységemet nemes egyszerűséggel és elegáns könnyedséggel pszichiátriai okok-

kal magyarázta. És kielégít, megnyugtat-e ez az indok, a szakmai kritikának ilyen "metakritikai" eszközökkel való helyettesítése? Vállalható-e számodra ez a gátlástalan eszközökkel folytatott totális háború? Miért nem érzed szükségét, hogy a nemkívánatos látszat elkerülése céljából elhatárold magad tőle?

Nem beszéltünk azokban az időkben mi sem a szellemről, amikor még sokat beszélgettünk egymással. Csak akkor engedtem meg magamnak a szellem szó használatát, amikor az elévült jelentést megújítva, sikerült meghatároznom. Ez nagyjában-egészében egybeesett a diktatúra összeomlásával és barátságunk megszakadásával. Pedig akkori beszélgetéseinkben a szellem kimondatlanul is jelen volt. Te szellemi környezetet kerestél, ilyen környezet kialakításával próbálkoztál, állandóan mérlegelted, ki a kollegák közül a tehetséges, kiben van "valami", és kiben nincs majdnem semmi. Úgy gondoltad, a tehetséget védeni, támogatni, bátorítani kell, és nem sajnáltad az időt, az energiát a szinte végtelenbe nyúló és a korabeli szürke életet színessé tevő beszélgetésekre. Én pedig mai szóhasználatommal élve tudom, hogy benned sok szempontból szellemi társat találtam, hogy mások érdeklődését irántam felkeltve körülöttem szellemi légkört teremtettél, életbeli tájékozódásomat, ítélőképességem fejlődését e beszélgetésekkel nagyban elősegítetted, hogy a pályán való előrehaladásom útját egyengetted.

Ugyanakkor kapcsolatunk kezdettől nem volt mentes kétértelműségektől. Kétértelművé tette az írásgörcs-ügy: jobban szerettem volna, ha Te is tudtál vagy akartál volna írni. Eredendő hibám (naivitásom vagy voluntarizmusom?) már akkor megmutatkozott, egy idő után tettem bátortalan kísérleteket instruálásodra. De próbálkozásaim nem vezethettek eredményre. Szerettem volna, ha a kudarcot — szellemi emberhez méltóan — egyértelműbben, személyesebben magyarázod, ha — a helyzeten változtatás személyes feltételeinek megteremtése érdekében is — szembenézel bizonyos tényekkel. Szerettem volna azt is, ha a szellemi szempontból szerintünk szóba nem jövő emberekkel beszélgetésünk során kevesebbet foglalkozunk, ha ritkábban, kevésbé mélyen éljük át, hogy náluk többre tartjuk magunkat, és ha komolyabban mérlegeljük annak lehetőségét, hogy a nálunk jelentősebb teljesítményt nyújtókat megközelítsük. Helyesebbnek találtam volna, ha a szakmai boldogulás tárgyi, intézményi feltételeire kevesebb figyelmet fordítunk, nekik kisebb jelentőséget tulajdonítunk, s ily módon magunknak nagyobb szellemi mozgásszabadságot biztosítunk. Bár óvatos észrevételeimet nagy figyelemmel hallgattad, bár tettél időnként erőfeszítéseket elfogadásukra, a nézőpontjaink közötti különbség lényegében változatlan maradt.

Nyilvánvalóan már akkor másképp értettük a szellemet, amikor még nem is beszéltünk róla. Te illuzórikusan a polgári műveltség velejárójának tekintetted, megnyilatkozásait a durva műveletlenség ellenében önérzetesen — és többnyire nem is eredménytelenül — elvártad. Én viszont ragaszkodtam ahhoz, hogy a szellem lángja minden ember lelkében ég, és csupán a műveltség hiánya akadályozza meg felebarátainkat abban, hogy iránta fogékonyságot tanúsítsanak. Bár várakozásom igazságában sosem kételkedtem, különösen a Te — egyébként nagyon is hatékony — illúzióid fényében kezdettől fogva érzékeltem meggyőződéselem intellektuális kifejtésének naivitását, elégtelenségét. Ma, amikor korábbi szemléletmódom fogyatékoságait leküzdve tudom, hogy a műveltség hiányán túl az igazság

szándékos elutasítása is megbéníthatja a szellemet, sajnálattal fogadom, hogy korábbi elképzelésedhez változatlanul ragaszkodva, az igazság javaitól magadat megfosztva, továbbra is a műveltséget tekinted tulajdonképpeni forrásának. Ha véleményed valamikor is megváltozik, a jelek szerint addig nem fog, amíg kézzelfoghatóvá nem válik számodra az, ami a dolgok értelmes magyarázatához következetesen ragaszkodó ember szemléletében most is belátható, amíg nem válik számodra lehetetlenné illúziód fenntartása.

Ha megkérdem magamtól, vagy Te megkérded tőlem, miért tartott kapcsolatunk — bizonyos mértékig hajlamaim ellenére — mégis több évtizedig, válaszul a sorsomat, egyéniségemet meghatározó élményemről kell beszélnem. Anyám, akinek véleményét a mai napig a legtöbbször tartom, engem — Nyilas Misi-Móricz Zsigmond anyjával ellentétben — nem arra biztatott, hogy legyek jó mindhalálig, azaz derék, tisztességes, nyílt szívű ember és polgár legyek (ez valahogy anélkül is magától értetődő volt nálunk), hanem arra, hogy ne legyek "élhetetlen". Családi szóhasználatunkban ez azt jelentette, találjam meg adottságaim érvényesítésének útját, ne ássam el a rám bízott talentumokat, mert a gondviselés a tisztességes polgárról talán igen, de a szellemi hivatást vállaló emberről nem köteles gondoskodni. A szellemi erőfeszítésekre való készség mellé sorsomat alakító útravalóként kaptam tehát "élhetetlenségem" tudatát, azt a súlyos, de termékeny problémát, amellyel tapasztalatom szerint modern világunk viaskodik, s amely elől komoly szellemi színvonalon nem szabad kitérni, vagy amelyet nem szabad egyoldalúan, nem teljes értékűen megoldani. Ilyen kitérésnek, nem teljes értékű megoldásnak tűnt volna számomra, ha fenntartásaimra hallgatva kapcsolatunkat megszakítom, de az is, ha az élhetetlenség bélyegétől magam megszabadítani akarván, mindenben hozzád hasonulok. Az elmúlt évtizedek alatt felfogásomban ez az akkor még általam is jórészt lelkinek, életbelinek tekintett probléma szellemi-közéleti jellegűvé vált. Ma azt gondolom, hogy annak idején nem lelki bonyodalmak kivédésére kaptam segítséget tőled, hanem szellemi vállalkozás elindításában segédkeztél. Sajnálom, hogy nem így látod, hogy ma még kevésbé látod így, mint akkor. De még inkább sajnálom, hogy másoknak, akik szellemileg kevésbé képesek magukat tőled függetleníteni, konfliktusaik lelki, életbeli megoldását sugallod, és ezáltal a szellemi kibontakozás lehetőségét megvonod tőlük.

Családomtól függetlenül annak idején Te is szóvá tetted "élhetetlenségemet", és az az igazság, a téma bizonyos fokig kedves volt nekem, mert rájuk emlékeztetett. Volt azonban benne valami kellemetlen is. Míg engem korholva anyám magában valószínűleg inkább azt gondolta, hogy ő sem elég élelmes, vagy hogy tőle is milyen nem szíve szerinti erőfeszítéseket igényel "életképességének" bizonyítása, Te — ha szavakban esetleg másképp is tüntetted föl — tapasztalatom szerint e téren meg voltál magaddal elégedve, sőt bizonyos mértékig büszke is voltál teljesítményedre. Bíráló megjegyzéseidnek volt is olyan, akkoriban csupán csipkelődő éle, hogy meddig akarom őrizni erkölcsi-lelki "ártatlanságomat", meddig akarom — ügyeim önálló intézésétől húzódozva — kizárólag mások támogatására bízni magam. Hát nem akartam az élettől mindenáron óvni ezt a bizonyos ártatlanságot, nem akartam minden közéleti megnyilvánulástól tartózkodni. Tudtam, ami számomra kellemetlen, egyéniségem alakulása szempontjából hasznos is le-

het, és anélkül, hogy karrierem mindenáron való megalapozására szántam volna el magam, úgy döntöttem, elfogadom azokat a tapasztalatokat, amelyeket a passzív szemlélődés, az érzékeny vagy sértődött visszavonulás nem nyújthat. Így lettem tanszékvezetői tevékenységedet támogatva úgynevezett pártcsoportvezető, majd távozásodat követően tizenhat éven át tanszékvezető.

Miközben azonban — a freudi szakkifejezést használva — a gyermekkori imágó összetörésére biztattál, anélkül, hogy akkoriban pontosan meg tudtam volna fogalmazni, azzal kísérleteztem, hogyan lehet a személyességnek a pusztán szubjektivitáson túli érvényét biztosítani, illetve a személyesség számomra nem kétséges erejének forrását oly módon felkutatni, hogy ingatag dolgainkon és esetleges szándékainkon túli volta tamáskodó világunk számára is beláthatóvá váljon. A baráti és a családi viszonyokon kívül merészkedésem, a közéletben tett óvatos próbálkozásaim azt célozták, hogy ha — egy idejét múlt illúzióval ellentétben — ez a forrás nem a lelkünkön belül van, s ha emiatt személyes jószándékunk önmagában semmit sem szavatolhat, akkor derítsük ki, milyen út vezet a közélet rideg tájain át ahhoz a bizonyos forráshoz, mi kell tennünk bejárása vagy járhatóvá tétele érdekében. A feladat azért nem volt egyszerű, mert amikor erre a különös expedícióra vállalkoztam, elszántságom ellenére engem e világ elháríthatatlan szuggesztíójának hatására főképp személyes fogyatékoságom tudata hatott át. Nem is beszélve azok vélekedéséről, akik indítékaimat nem ismerték, akik, ha egyébként kedveltek, sőt támogattak is, elsősorban inkább csetlés-botlásaimat látták.

Maj is csak azt tudom mondani, hálás vagyok, hogy annak idején erre az expedícióra elindítottál. Mennyi nagyvonalúság, elismerésre méltó játékos fölény kellett ahhoz, hogy a korabeli közéleti, mozgalmi sémákat áttörve, "helyzetbe hozd!" Mert kinevezésemet mindenki meglepő és szokatlan pozícióba helyezésként értékelte, hogyan is láthatta volna másként! Az ügynek ezt a vonatkozását magam sem tagadom, soha nem is próbáltam. Az incselkedő értelmezést is elfogadtam tőled, aki személyes motívumaimról, a köztük és a külső megítélés közötti valóban neveltséges eltérésről sokat tudtál, s aki figyelmemet erre az eltérésre felhívva rajtam okkal mulattál. Hogy vállalkozásom az akkoriban nem egészen pontosan megfogalmazott szándékom szerint mégis inkább szellemi expedíció lett, és nem pusztán egy szolid polgári pálya megalapozása, annak nem csupán elszántságom, makacsságom volt az oka, hanem legalább annyira az is, hogy a szakma, a közélet, a kor sejtéseimet igazolva nem kínált sem nekem, sem senki másnak szellemi kibontakozási lehetőséget, hogy a polgári értelemben vett karrier elfogadásának következménye világunkban csak a szellemi kudarc lehetett.

A leginkább kézzelfoghatóan ez abban mutatkozott meg, hogy amikor kezdeményezéseidet folytatva több-kevesebb következetességgel a szellemi mozgás fenntartására, szellemi közvélemény kialakítására törekedtem, amikor az alkotói együttműködést szorgalmaztam, sajnálatos módon ritka kivételektől eltekintve nem a kollegáktól, hanem rajtuk tanultam. Nem ők hívták fel figyelmemet valamire, hanem értetlenségük okait belátva értettem meg valamit. Megállapításom fennhéjázóan hathatna, ha belőle saját képességeim kiválóságára akarnék következtetni, vagy következtetnem volna akkoriban. De soha nem tettem, és nem pusztán szerénységből, a jó ízléstől vezettetve, hanem mindenekelett azért, mert

tudtam, hogy a képtelen helyzetben korunk sajátossága, a gondolkodásunkat megbéklyózó szellemi útvesztés tárul fel. Ha valamilyen rövidzárlat következtében a különbséget én is személyes adottságaimmal magyarázom, elvesztem esélyemet, hogy kikeveregőzzem a mindannyiunkat megbénító állapotból. Ha igaz, hogy az instruálást valamikor is túlzásba vittem, hogy időnként reménytelen és értelmetlen erőfeszítéseket is tettem mások szellemi megemelésére, az azért volt, mert meg voltam győződve arról, hogy a szellemi teljesítmények bizonyos jártasság esetén intellektuálisan megvilágíthatóak. De természetesen azért is, mert nem mindig voltam képes belátásaimat a szükséges mértékben kifejtteni. Kifejtéseim hiányosságainak megtapasztalása érdekében voltam kénytelen a kollegákon tanulni, ha a személyes belátástól való elzárkózásuk miatt tőlük tanulni általában nem sikerült, ha a szellemi teljesítmények nyújtásának folyamata korunkban gyakorlatilag megszakadt is, és az eleven problémákban mozgó véleménycserék hasonló okból, de megtévesztő szörszáhasogató érveléssel ma gyakorlatilag anatómia alá esnek is. Fel nem foghatom, mire jó ehhez a korhoz alkalmazkodni, és a szellemi erőfeszítések ösztönzésével éppen most felhagyni, amikor a korárból is nagyobb mértékben van szükség rájuk, és a diktatúra bukását követően nagyobb a lehetőség kifejtésükre. Nem tudom, mi nekünk az egyetemen a feladatunk, ha nem a szellemi mozgások serkentése.

A fenti okok magyarázzák, hogy az egyetemet (amelynek egyébként hálás voltam, mert meggyőződésem szerint lehetőségeihez képest a legtöbbet, a legjobbat adta) nem éreztem igazi egyetemnek, a tanszéket igazi tanszéknek és magamat igazi tanszékvezetőnek. A helyzetet akkoriban a diktatúrával magyaráztam, hogy politikai okokból nem engedi a vezetőket szuverénean működni, és a személyek kiválasztásában, a hallgatók minősítésében, anyagi támogatásában a személyes belátáson alapuló szellemi szempontokat érvényesülni, hogy politikailag manipulált főlvételi rendszert tart fenn. Nem igazi tanszékvezető voltomat szóvá tettem egy alkalommal kollegámnak, a neves nyelvésznek. Tudtam, nincsenek ideológiai előítéletei, s — mint annak idején hozzád — ezzel a személyes megnyilatkozással próbáltam hozzá is közelebb kerülni. Jellemző módon nem méltányolta őszinteségemet, és ironikus közlésemet szemmel láthatóan vezetői alkalmatlanságom bizonyítékaként értelmezte. Ma már tudom, ami akkor nem volt számomra világos, hogy az általam sérelmezett hiányosságok nem kötődtek olyan kizárólagosan a kommunista rendszerhez, hogy illúzió volt kiküszöbölésüket a diktatúra megdőlésétől várni. Neves kollegámnak abban igaza volt, hogy nem látott a kettő között szoros összefüggést, abban viszont kevésbé, hogy elégedetlenségem igazi, általam akkor rosszul kifejtett, nem politikai, hanem szellemi okait nem méltányolta, irántuk nem tanúsított érzékenységet.

Értetlenségének, tartózkodásának személyes oka is volt. Közvetlen azután, hogy itthagytad az intézményt, számomra megtisztelő módon — nyilván a melletted való működésem elismeréseként — be akart vonni a kari tudományos élet intézményes szervezésébe, amihez lett volna kedvem. Az első feladat az volt, hogy egy másik, ugyancsak ismert nyelvész kollega szemléletének kiszorítása érdekében tegyünk lépéseket. A feladat azonban elfogadhatatlan volt számomra, annak ellenére, hogy csábított az együttműködés lehetősége, és a másik kollega

habitusában sok kifogásolnivalót találtam, például hajlamos volt az ideológia kiszolgálására. Ráadásul az egész ügy barátom, a velem hasonló korú irodalomtörténész érdekében is történt, aki ugyancsak műhely, iskola szervezésével próbálkozott, s akinek kezdeményezése közvetve az én próbálkozásaimat is segítette. Taszított viszont ebben a vállalkozásban: a másik irányzat intézményes, nem szellemi úton történő kiszorítása. Érzésem szerint neves kollegám a mai napig nem érti, miért makacsoltam meg magam. Tartózkodásomat megmagyarázni nem volt mód, mert mint már említettem, a szellem szót annak idején nem használtuk, s viselkedésemet csak olyan konfúzus-pszichologizáló vagy romantikusan személyes stílusban lehetett volna előadnom, amelyet veled használtunk, s amely a veled folytatott párbeszédben nem lett volna alkalmazható.

Hasonlóképpen gyámoltalannak kellett bizonyulnom abban a másik ügyben is, amely az irodalomtörténész barátom által kezdeményezett műhely résztvevői és tanszékvezetőjük, a neves irodalomtörténész között bonyolódott, s amelyben mint a szakterület pártcsoportvezetője illetékes voltam, amelybe akarva-akaratlanul bevonódtam. Számomra természetes volt, hogy lehetőségeimhez képest segítsek kivédeni az általuk elszenvedett méltatlan korlátozásokat. A viaskodás azonban sajnálatos módon mindkét részről túllépett az alkalmi összezördülések körén. A neves irodalomtörténész semmiféle szellemi kezdeményezésben nem hitt, válogatás nélkül mindegyiket hatalmi igények trójai falóvának tartotta. Tanszékének engedetlen tagjai pedig — helyzetük nyilvánvaló kilátástalansága miatt-e vagy egyébként is, ki tudja — nem csupán jogaik tiszteletben tartatására, hanem valamiféle leszámolásra törekedtek. Mivel tanszékvezetőmmel jó volt a viszonyom, és mivel nem sokkal ezután "ajándékba kaptam" egy tanszéket, bizonyos lelkifurdalással néztem barátaim megpróbáltatásait. Bevallom, voltak és vannak olyan gondolataim, hogy akkori szerencsém az én érdemem is volt. A dolog részéről azzal végződött, hogy ők az általam nyújtott támogatást kevesellték, és ezért megegyeztünk, átengedem nekik a pártcsoport vezetését, hadd éljenek a tisztség adta lehetőséggel legjobb belátásuk szerint.

El kell ismernem, hogy a neves irodalomtörténész, aki Kronosz módjára fel akarta falni szellemi gyermekeit, de akit végül tanítványai faltak fel, nálam világosabban látta, nyilván tapasztaltabb volta miatt is, a szellem történelmi léptékű elhomályosulásának jelenségét. Egyéniségének bizonyos varázst adott, hogy körülötte belül szinte egyedülállóan szenvedett a szellemért, hogy legalább ebben a negatív formában tudta, mi a szellem. Nyomasztó volt viszont látni, hogy tapasztalatainak súlya alatt görnyedve lemondott róla. Úgy gondolta, hogy szellem soha többé nem lehet, amit persze manapság úton-útfélen hirdetnek, s amely rémkép korunk antiprófétáit a legkisebb mértékben sem rendíti meg, dehát ez a vitézkedés nem válik különösképpen díszükre. Ha veled hasonlítalak össze (ez az összehasonlítás, emlékszem, akkoriban tetszett volna neked, most nem tudom, hogyan veszed?), Te színlelted a szellemet, részben mert Te sem nagyon hittél benne, részben pedig veled ellentétben előnyös díszletként használtad. Ma, ha jól sejtem, korszerűtlen igénynek tartod, és igyekszel a korhoz minél tökéletesebben igazodni. És mégis szívesen emlékszem — akár ellenedre is — akkori szenvedé-

sedre, mert a szellem, a személyesség forrását felkutatni szándékozó expedíciómra segített elindulni.

Nem mindig sikerült azonban visszavonulnom, amikor szerettem volna. Így abban a fegyelmi ügyben, amely egyik, teljesítményt alig nyújtó és bizonyos politikai érdemekkel rendelkező kollegánk ellen indult. Úgy éreztem, gyáván megfutamodom, ha a mások által indított üggyhöz kapcsolódva a szakmai színvonal emelése és a politikai nyomás csökkentése érdekében nem teszem meg a megtehető lépéseket. Ugyanakkor lelkiismereti terhet jelentett az a tudat, hogy nem lett volna szabad egy alapján ártalmatlan és mindenképpen szerencsétlen ember meghurcolása árán elrettentő példát mutatni. Akkoriban az tévesztett meg (tévedésem végeredményben a rendszerváltozásig tartott), hogy nem sikerült világossá tennem a magam számára: nem a diktatúra rendszere, hanem szellemtelensége, a korunkra boruló és máig tartó szellemi sötétség a bajok valódi okozója. Igaz, mégis ez a sejtés tartott vissza attól, hogy a rendszerrel nyíltan szembefordulva politikai ellenállóvá, ellenzékivé váljak, hogy a problémák intézményes megoldásában higgyek. Másfelől nem vettem észre, hogy a régiek helyébe lépő új emberek, egyebek között a legjobb belátásom szerint kiválasztott munkatársaim is a szellem napvilágának híján lévő szakemberek, akik — a diktatúra elleni beállítottságuk dacára — annak szellemétől fertőzöttek.

Te beszéltél annak idején arról, hogy közöttünk vannak azok, akik a háború után és a "fordulat éve" táján a politikai tisztogatások alkalmával saját professzoraikat megbírálták, vagyis árulásukkal megfosztották őket állásuktól, rangjuktól, befolyásuktól, majd különösebb finnyáskodás nélkül a helyükbe ültek. Pusztán időrendi okokból is ezt nem tudtam, érthető módon akkoriban nem volt mindennapi szóbeszéd tárgya. Nyilvánvalóan az elhatárolódás igényével beszéltél róluk, érzékeltetve, hogy nem lenne itt a helyük, hogy ideje volna megszabadulni a sötét kor szellemétől. Az én gondolataim azonban más irányba kanyarodtak, nekem inkább az a benyomásom támadt, hogy mi, akik a mai világba beleszülettünk, s akik nem néztünk szembe azzal a ténnyel, hogy tetteink és szándékaink előtt világunk részeseivé váltunk, nem lehetünk képesek világos határvonalat húzni köztük és magunk között. Bűneiktől, úgy tűnt, csak akkor szabadulhatunk meg, ha értük a felelősséget bizonyos értelemben vállaljuk, ha a büntudatban velük valamilyen mértékben közösséget vállalunk. Bennem fokról fokra az a meggyőződés vert gyökeret, hogy a Kronosz szerepébe tévedő professzor azért nem képes hinni a szellem megújításának lehetőségében, mert miközben intézményesen nem határolja el magát a bűnök elkövetőitől, nem is vállal bűneikért személyes felelősséget. Tanítványai tévedésének pedig tanszékvezetőjük mulasztása az oka, mert amikor az a szellemi próbálkozások lehetőségét kétségbe vonja, és előlük a működési teret elvenni igyekszik, bennük azt a benyomást erősíti, hogy a bűnt, igaz most már a korábbi politikai indítték nélkül, ismét el kell követni.

Hát nem az történik most a mi tanszékünkön, ami akkor történt náluk? Igaz, néhány évtizeddel később, és már nem ellened, hanem ellenem, sőt nem kizárt: segédleteddel. Ezt persze akár sikernek is elkönnyelheted: az általad nyert halasztást, meg azt is, hogy a győztesnek tűnő oldalon állsz. Egyébként a Te dolgoz, mit csinálsz, neked mit is mondhatok! A helyzetből adódó tanulságokat

azonban helyetted is levonom. Értem, hogy így kellett történnie. És bár nem biztathatom azzal magamat, hogy nyerni föltétlenül én fogok, számomra az a fontos, az igazság az én oldalamon van. Tudom, mit csinállok, mint ahogy neked sincs módod nem tudnod, mit csinálsz. Talán csak ifjabb kollegáink, a tanszék jelenlegi tagjai sajnálatra méltóak, akik "apáik bűnéért" bűnhődnek, és a szellemtől érintetlenül egyelőre nem értik, mi történik velük. Előbb-utóbb azonban kénytelenek lesznek — pozitívan vagy negatívan — megtapasztalni létük előlük egyelőre elfedett alapjait.

A közösségvállalás elmaradása nálad azért nem járt nyomasztó következményekkel, mert sokáig a bűnök elhallgatóival való szembefordulás lehetőségének illúziója éltetett. Valamiképpen a bűn leküzdésének, a tőle való megtisztulásnak az útját kerested, és jó, hogy kerested, bár meggyőződéseim szerint rossz helyen és nem szerencsés módon. Viszonylagosan téged igazol, hogy bár próbálkozásomban nem hittél, mégis utamra indítottál. Bár tudatosan nem vállaltál azokkal a bizonyos bűnökkel közösséget, közvetve mégis megtetted, amikor helyzetem megszilárdítása érdekében nem kizárólagosan tiszta eszközökkel (másképp a kívánt célt elérni akkoriban nem lehetett) másokat, e helyre véleményed szerint kevésbé méltókat háttérbe szorítottál. Ugyanakkor azért csak viszonylagosan igazol esetem, mert most, amikor az expedícióról megtérek, és utam eredményeiről beszámolok, én sem mondhatok mást, mint hogy szellemi-közéleti megújulásunk érdekében vállalj világunkért közvetlenül, tudatosan is felelősséget, ahogy én is felelősséget vállalok érte. Felelősséget érzek azért, amit érdekemben tettél, hogy erkölcsi sértetlenséggel szellemi tapasztalatszerzési képességem birtokában hajthassam végre expedícióm, nem Afrikában, hanem itt, Európában, a diktatúra dzsungelének kellős közepén, az európai szellem átmeneti elsötétülésének idején.

Egy alkalommal, már barátságunk megszűnése idején, nem minden él és ingerültség nélkül, makói úriembernek neveztl gyermekkorom színhelyére és középosztálybeli származásomra, e kétségtelen tényekre utalva. A megjegyzésbe burkolt kritikai szándék az volt, hogy döbbenjek rá, nem a holdon vagy nem a két világháború közötti ántivilágban élek, hogy ma nem mesterségesen a felszínen tartott, életidegen eszmék, hanem kemény alkuk, esetleg éppen alvilági szokások uralkodnak. A megjegyzés időszerűségét az magyarázta, hogy a diktatúra enyhülésével vagy már a fordulat következményeként (az évre pontosan nem emlékszem) megnyilvánulásaink korábbi egyensúlya megbomlott, nem lehetett tudni, ki hol van, mert ugyanazok a szavak a megváltozott körülmények között másképp értelmeződtek. Érezhetően az a gyanú merült föl benned, hogy életünk korábbi kereteit merőben külső kényszernek, lecserélhető díszletnek feltüntetve, egykori önmagamot megtagadva nem akarok tudni arról, ami bennünket összekötött, és vélhetően kapcsolatunk meglazulását hajlamos voltál így magyarázni, egyben miatta engem hibáztatni.

Nem vitás, a diktatúra megdőlését úgy értelmeztem, hogy a korábbi megkötések végleg érvényüket veszítették, hogy ezután a szellemi és közéleti megnyilvánulásoknak szabadoknak kell lenniük. Míg korábban — a szellemi erőfeszítések napi politikai síkra terelődésének veszélye miatt — az ideológiai tilalmak nyílt megszegésétől tartózkodnom kellett (bár kiszolgáltatásukra akkor sem kényszerültem),

most egyszerre értelmetlennek tűnt a szellemi megnyilatkozások bármiféle gátját elismerni. Te a diktatúra intézményének lazításában nálam kezdeményezőbb, bátrabb voltál érdeklődésed gyakorlatibb irányultsága miatt is, meg azért, mert ebben a közegben nálam otthonosabban mozogtál, mert mintha — számomra nem egészen világos okból — szégyellted volna visszataszító vonásait. Amikor azonban a diktatúra ártó szelleme elleni hadüzenet ideje eljött, amikor a mindannyiunkat továbbra is vége-hossza nincs ügyeskedések, megalkuvások és gyanakvások, betartások és leszámolások útvesztőjébe záró állapot, e földi pokol felszámolásához kezdhettünk, amellyé a bűnös örökséggel való kényszerű közösködésünk, a vele szembenzésre való képtelenségünk miatt életünk vált — egyszerre óvatos, bátor-talan, gyanakvó, sőt fenyegető lettél.

Amikor a *Füzeteket* elindítottam, és az első *Röpirat* megjelent, nem lehetett tudni, baráti tanácsnak szánod-e vagy fenyegetsz, olyasmit mondtál, jól felfogott érdekeimben hagyjak fel az egésszel. Hasonló tanáccsal látott el az a kollégám is, aki távozásod után a karon pártfogolt, akinek javaslatait általában megfogadtam, s akinek korábbi támogatásáért ugyancsak köszönettel tartozom. Ekkor vált nyilvánvalóvá, vagy ekkor dőlt el egyértelműen, ami addig egyáltalán nem volt nyilvánvaló és egyértelmű, hogy szellemi expedíciónak közéleti szerepvállalásomat már csak én értelmezem, hogy tulajdonképpen nem szellemi feladat ellátására kaptam a felhatalmazást, hogy tevékenységem egy bonyolult érdek- és hatalmi kapcsolatrendszerben értékelődik, bármennyire hosszú láncra is vagyok eresztve. A fölismerés különösebben nem rendített meg, számomra a legfontosabb az volt, hogy tudom, mit akarok. Mindenesetre ez vezetett kapcsolatunk megszakításához vagy máig tartó felfüggesztéséhez, és a megjövendölt vagy beígért kellemtelen következmények nem túlságosan érdekelték.

Mint ahogy annak idején nem a dac, hanem a belső bizonyosság indokolta döntésemet, az itt előadottakat is ingerültség nélkül írom. Figyelmemet az köti le, hogy megmagyarázzam, mit értettél félre akkor, amikor az egykori úri középosztály szellemiségének feltámadását vélted felismerni szavaimban, frásaimban, illetve véled látni most is, és érzed emiatt felhatalmazva magad, hogy mint annak idején a diktatúra hivatalosai, tégy a múlt kísérteteinek visszajárása ellen. Ha aggodalmaid és gondolkodási sztereotípiáid egyébként nem akadályoznak meg benne, tartós és beható ismeretségünk okán emlékezned kell arra, vagy a mai élmények fényében akkori tapasztalataid alapján meg kell értened, hogy annak idején nem érvényesülésem érdekében léptem be a pártba. Erre az elhatározásra egyébként is tőled és a velem kapcsolatos terveidtől függetlenül jutottam. Lépésemet nem is eszmei elvakultság indokolta, hanem leginkább az, hogy nem akartam az értékeket tiszteletreméltóan őrző és az élet javaiból a diktatúra körülményei között magát hősielesen kizáró, de önálló szellemi tájékozódásra nem vállalkozó polgár helyzetével megelégedni.

Bár annak idején kielégítően megmagyarázni nem tudtam, a felelős értelmiségi tájékozódásának igénye igazolta számomra, hogy a közéleten belül legyek. Ezekben az években képtelen módon a közéleti szerepvállalásnak nem volt más útja. Ugyanakkor a diktatúra támogatójává lenni nem akarván, a tényleges politikai föllépéstől, a hatalomból részesedéstől következetesen tartózkodtam. A mai,

az értelmiségi szerepet nem ismerő vagy el nem ismerő gondolkodás és közélet egyik legnagyobb hiányossága, hogy a — jó esetben — kultúratisztelő polgár álláspontját teszi meg a dolgok mértékének, és emiatt nem képes elválasztani a különböző megnyilatkozásokat, belesüpped a viszonylagosság ingoványába. A múlt-hoz való viszonyunk tisztázására, a diktatúra nemkívánatos örökségétől való megszabadulásra, gondolkodásunk szilárd alapjainak megtalálására ezen értelmiségi szempont elimerése híján nincsen lehetőség.

De hogy a régen történeteket felidézd, és tanulságát szóhoz jutni engedd, le kell számolnod azzal az előftélettel, hogy a néhány éve megbukott diktatúra után soha többé nem lesz olyan világ, nem lesznek olyan emberek, akik képesek és hajlandók szellemi értékekért élni, s hogy ilyen gondolkodásmód igényének személyes képviselője ma már egy idejétmúlt és betegesen elzárkózó életmodell feltámasztását jelenti. Amikor a diktatúra kellős közepén utamra indítottál, nem egészen így gondoltad. Miért kell ilyen pesszimistának lenned most, amikor végre bekövetkezett, amit mindketten akartunk? Csak nem azt sajnálsz, hogy szerinted rossz, nemkívánatos hajlamaimat nem tartja kordában a diktatúra? Ezt, még ha Te mondod, sem hiszem el!

Igaz, voltak félreérthető mozzanatok, amelyek megzavarhattak. Egy alkalommal szememre vetted, hogy keresztülnézek rajtad. Az országos diákköri konferencia ülésén elnököltem, Te pedig különböző bohócmutatványokkal igyekeztél — saját magyarázatodban — humanizálni a vitát, valójában az alkalomhoz illő tárgyyszerű légkört szétzilálni. Viselkedéseddel azt akartad kifejezni: mit fontoskodom, hiszen az egésznek nincs komolyan veendő értelme, de nem is kell, hogy legyen! Elismerem, részben igazad volt. Magam is, már korábban és egyéb területeken is láttam annak az általános szellemi-kulturális süllyedésnek — nem túlzás azt mondani: széthullásnak — a jeleit, amely szinte minden próbálkozásunkat kilátástalanná tette, és teszi ma is, amelynek jeleként minden erőfeszítésünk falra hányt borsóvá válik. Mégis az volt a véleményem, hogy tekintet nélkül a körülményekre és a közvetlen gyakorlati eredmények hiányára vagy elégtelenségére, saját személyes épségünk érdekében, a szellemi elkötelezettség nevében meg a többi ember iránti köteles tisztelet jegyében bizonyos formákat, a szellemi problémákkal bajlódás termékeny hangulatát fenn kell tartanunk. Semmi áron nem szabad feladni hitünket, hogy kitartásunk valamely, számunkra be nem látható módon megtérül. Ha pedig úgy gondoljuk, hogy erre személyes okokból képtelenek vagyunk, akkor be kell vallanunk becsvágyunk feladását, szembe kell néznünk a ténnyel, hogy bizonyos szerepek betöltésére alkalmatlanná váltunk.

Hasonlóképpen megzavarhatott, vagy föltehetően kellemetlenül érintett az is, hogy távozásod után a tanszékvezetés gondjait nem osztottam meg veled, s főképp, hogy személyi ügyekbe nem avattalak be. Nem akartam, hogy a dolgok a korábbi stílusban menjenek, és olyan helyzetekbe keveredjem, amelyeket nem tudtam volna vállalni. Általában sérelmezted, hogy ritkán írok levelet. Ennek azonban más oka is volt, nevezetesen az, hogy szellemi kérdésekről szóló, irodalmi levelet minden óvatosságon túl inkább írtam volna, mint hogy hivatali ügyeken rágódjak. E téren viszont a Te érdeklődésed lanyhult, egyre gyakrabban hallottam tőled a már ismert közhelyeket. Arra pedig nem szántad rá magad, hogy a suta

helyzet oldása, személyes kapcsolatunk tehermentesítése érdekében bevalld a szellemi erőfeszítéstől való elzárkózásodat.

Ehelyett elhatalmasodott sajátos kötözködő hajlamod, és világosan meg nem fogalmazott, elégedetlenséged igazi okát fel nem táró, emiatt azután kivédhetetlen kifogásaid túskebezótja nemcsak kellemetlenné, hanem kilátástalanná tette az álvitákat, álvéleménycseréket. Stílusomat hibáztattad, pedig nyilvánvalóan a problémák és megoldásuk, a gondolatok és törekvések nem tetszettek, a stíluson magában, a tartalom megváltoztatása nélkül pedig nehéz változtatni, és többnyire nem is kell: ha a mondanivaló megtetszik, és ha kellőképpen megformálódik, általában elfogadjuk a stílust is.

Ekkoriban tetted szóvá állítólagos íráskényszeremet vagy kényszeres írásmódot. Ez olyasmit jelentett, hogy írásaimmal problémákat akarok megoldani, hogy személyes ügyemnek tekintem őket, hogy dolgaink megváltoztatását remélem tőlük. Úgy hiszem, azt is jelentette, hogy beteges hajlam, de legalábbis rossz szokás rabja vagyok, és a legokosabb lenne, ha kevesebbet, könnyedebben, felszínesebben írnék, vagy akár leszoknék róla. Nem volt nehéz fölfedezni, hogy a nekem tulajdonított íráskényszer a Te írásgörcsöd párja, a két fogalom "dialektikusan" kiegyenlíti egymást. Így írásgörcsöd mélyebb bölcsesség megnyilvánulásának kezdett tűnni, a dicséretre méltó önkorlátozás jelének, a jellem erejét, az egyéniség érettségét tanúsítva. Az íráskényszer mindezeknek a hiányát árulta el, valamint azt, hogy az e bajban szenvedőt a maga érdekében bizonyos erőteljes gyógyításnak kell alávetni. S közben nem zavart, hogy a létező szellemi teljesítményeket inkább íráskényszerben szenvedő halandók írták, mint magukat az írásgörcs szilenciumára ítélő bölcsek. Érvelésed neveltségességét és álságát mutatja, hogy amikor lebeszéléseid kudarcot vallott, egyszerre kibújt a szög a zsákból, és a baráti tanácsnak álcázott fenyegetés következett.

Miközben engem a nemkívánatosnak ítélt íráskényszerszertől igyekeztél megszabadítani, nem vetted észre azt a különös gondolkodási kényszerszert, amely téged az írás fölöslegességének, károságának bizonygatására ösztönzött. Nem vetted észre azt a kényszercselekvést sem, amely a következő szakaszban írásgörcsben szenvedő kolleganőm (és nemcsak ő) közvetett vagy közvetlen módon való rám szabadítására, ellenem való felheccelésére mozgósított. Ha azt mérlegeljük, miért kerültél a gondolkodási kényszer és kényszercselekvés állapotába, azt kell mondanunk, azért, mert máig nem ismerted el annak az elképzelésnek az értelmetlenségét, hogy a diktatúra politikai felszámolása és a demokratikus formák bevezetése közvetlenül a diktatúra szellemtelen szellemével, az "őspatkánykórral" való leszámolásához vezet. Amiatt állt tehát elő ez az állapot, mert nem néztél szembe az ideológiák sötét, nem az intézményekben, hanem a lelkekben és a fejekben gyökerező uralmával, nem szántad el magad, hogy leszámolj vele, nem hagytál fel azal, hogy az emberségünket megalapozó szellemi-kulturális közösséget tagadva, a világot macacsul a korlátait mára megmutató polgári műveltségesszemményel magyarázd.

Amikor ezt a nem hízog megállapítást teszem, szeretném észrevétni, hogy egy sereg kisszerű, sem hozzád, sem hozzám nem méltó gyanúsítást ki akarok zárni. Nem gondolom, hogy a naiv és "feledékeny" utód iránti féltékenységből

vagy a "hálátlan" örökös iránti bosszúvágytól hajtva, esetleg unalomból, a lelki széthullás szülte gonoszságból teszed, amit teszel, hanem módszeres és tudatos, bár közvetlen magán célokot nem kitűző (azért ez is valami), de nagyon is stratégiai megfontolásokon alapuló ideologikus elszánásból. Tudjuk, az ideológiai dűh nem szellemi természetű, de mégis a szellemtől érintett vagy az azt elvesztő emberek megnyilvánulása.

Leszámolásodat a diktatúra szellemi alvilágával az a hiedelem akadályozza, hogy a diktatórikus berendezkedés kialakulását bizonyos érzelmi, indulati indítékoktól befolyásoltan az úri középosztály történelmi mulasztásával magyarázod, mint ahogy mások a hazai polgárság gyökértelenségével, az idegen megszállással magyarázzák — hasonlóképpen érzelmi és indulati alapon — ugyanazt. Ami pedig engem illet, bár nem mindig tudtam megmondani, miért teszem, és bár emiatt nem mindig sikerült tökéletesen levonnom az általam megsejtettek minden következményét, nagyjában-egészében az a meggyőződés vezetett, hogy a diktatúrájával való megbirkózás feladata meghaladja véges személyes lehetőségeinket. Ezért meggyőződésem szerint a diktatúra okának senki sem tekinthető, és mégis mindenki, aki csak képes a megújulásra, önmagunk, világunk szellemi-kulturális megújítására, köteles érte személyes felelősséget vállalni.

Ez az — általam, azt hiszem, leginkább Adytól eltanult — látásmód azt sugallja, hogy a civilizációnkat manapság fenntartó polgári társadalom téved, amikor a demokráciát a szűken értett emberi természetben, az érzületben gyökerezettnek látja, s amikor emiatt annak — nyilvánvalóan egyedül normának vehető — rendjét egyben természetesennek gondolja, és a normákat sértő diktatúrát üres szónoki fordulattal természetellenesnek nyilvánítja, azaz úgynevezett emberi hibának tekinti. A polgári társadalom tévedése azzal a következménnyel jár, hogy a diktatúra ártó szellemét, mint a polgári gondolkodás szintjénél mélyebbre hatoló bajt, nem képes kezelni, hogy azzal jobb híján közösséget vállal. Nemcsak rólad van tehát szó, de a probléma személyes, ontikus jellegéből következően ez a körülmény nem csökkenti felelősségünket.

Meg kell, azt hiszem, azt is kérdeznem, miféle tudás vagy képesség teszi számomra lehetővé, hogy veled ellentétben a diktatúra rossz szellemének leküzdéséről elképzelésem legyen. Azt a megfigyelésemet kell ezzel kapcsolatban elébed tárnom, hogy az általános hiedelemmel ellentétben a személyes szempont nemcsak a magánéletben, a meghitt családi és baráti viszonyokban vagy a zárt patriarchális, illetve a — világi lélettől elforduló — vallási közösségekben érvényesíthető, hanem az emberi együttélés, a társadalom, a kultúra minden szegletében. Ha eddig a személyesség és a személytelenség a kultúra megnyilvánulásait megosztotta, az nem azért volt, mert ez a dolgok rendje, mert nevetséges álmodozás a megosztottság megszüntetését célba venni, hanem mert érdekében az emberek eddig — legalábbis ami tudatos, programszerű kezdeményezéseiket illeti — csupán az erkölcsi ráhatás, a másik ember lelkére beszélés, a személyes ösztönzés eszközeit használták. Tulajdonképpen nem láttak esélyt arra, hogy a személyesség kérdését értelmileg megvilágítsák, hogy a személyesség — egyébként nagyon is szellemi — problémája, sőt azt kell mondani, hogy a szellem eredeti, teljes értékű megnyilvánulási formája lényege szerint, vagyis teljes értékűen: *szellemileg* vizs-

gálható legyen. Nyilván úgy vélték, ahogyan minden fény és szín forrásába, a napba, amely nélkül semmit nem láthatunk, nézni nem lehet, a minden tudásunkat megalapozó, minden ismeretünknek értelmet adó szellemhez sem lehet hitelesen viszonyulni.

Közéletünk bugyraiba indított expedícióm tulajdonképpeni fölfedezése: ez, és most figyelmedbe ajánlom, mivel expedíciómhoz annak idején volt közöd. Ahogy a levelet olvasod, láthatod, hogy a személyességet elutasító, nagyon is személytelen, sőt hiányát ellenmértékké tevő világunkat a közfelfogással ellentétben mennyire áthatja a személyesség, hogy az — létünkhöz tartozása miatt — elutasítása ellenére is megoldásra váró feladat marad. Bár szabadságunkban áll el nem fogadnunk, nincs módunk a hiányából fakadó gondoktól megszabadulnunk. A kérdés szellemi úton történő megközelítése esetemben azt jelentette, hogy ontikus jellegének felismerését értékesítve, és ugyanakkor a személyes felelősség kétségbevonásának hibáját elkerülve, láttam esélyt hiánya okainak megvilágítására, értekezően kifejtő tárgyalására, és így — az érvényes szemléletmódot meghaladva — gondolkodásunk alapjának megtételére.

Következésképp egykori úri középosztályunk — általad és rajtad kívül annyi mindenki (nem utolsósorban Ady) által emlegetett — időszerűtlensége az én általad, és mint említettem, anyám által is annyiszor kifogásolt élehetetlenségem (szükségem volt ezekre a szemrehányásokra, hasznomra váltak!) csak viszonylagosan, csak a polgári világ modern állapotához képest tekinthető hibának. De miután hajlandóak voltunk — legalábbis Ady meg én — ezért az anakronizmusért felelősséget vállalni, és miután a diktatúrában társadalmunk elszenvedte az érte járó büntetést, lehetőségünk nyílt annak fölismerésére, hogy viszonylagos gyengénk egy másik — nem viszonylagos, hanem időtálló, a létben gyökerező — mérce szerint tulajdonképpen erény, az Istentől ránk bízott tehetség, és dolgunk csak az, de az aztán lealkudhatatlanul a miénk, hogy tanuljuk meg kamatoztatni, hogy találjuk meg érvényesítésének eszményi lehetőségét.

Ehhibázott és megtévesztő, a polgári szemléletet a dolgok mértékévé megtevő az a gondolkodás, amely társadalmunkat és azt a bizonyos középosztályt barbárnak, civilizálatlannak, a feudalizmus körülményeinél megrekedtnek mutatja, amely nem veszi észre, hogy ebben a viszonylagos lemaradásban elsősorban az ember voltunkat megalapozó személyességhez, az európai kultúra alapértékéhez való ragaszkodás fejeződik ki. A személyesség jelentősége ugyanis a civilizált világ számára csupán történelmi útjának legutóbbi kanyarjában vált kétségessé, róla a polgári társadalom csak átmenetileg és jobb híján mondott le. S miután a történelem alkalmi igényeihez igazodás mégsem az egyetlen szempont, miután az örök értékek őrzése, a rájuk emlékezés legalább olyan fontos, nem mondhatjuk, hogy társadalmunk tragikus alkalmazkodási nehézségei egyszerűen vagy főképpen szégyellni valók volnának. Nem indokolatlan, sőt közéletünk megújítása érdekében egyenesen szükséges a kérdések újragondolására való készségünket kinyilvánítanunk. Semmiképpen sem szabad róla álszerénységgel vagy különféle zavaros szándékoktól megbénítottan hallgatnunk.

Ráadásul tudnunk kell, hogy sajátos kulturális többletterhével, egyelőre nem megvalósuló szellemi-kulturális feladatával birkózó társadalmunk századunk-

ban sem tehetetlenül szemlélte az idők változását, lehetőségeihez igazítottan igen is felelt a kor által fölvetett kérdésekre. Igaz, válasza nem volt teljes értékű, és a korszerűség szempontját kizárólagosnak tekintő bírálóiból több furcsálkodást váltott ki, mint elismerést. A népiek mozgalmára gondolok, amelyben — a szokványos felfogással ellentétben — nem csupán egy szociális probléma megoldására, a parasztság helyzetének javítására irányuló erőfeszítést, hanem főképp a középosztály szellemi megújulását célba vevő — ugyan szükségszerűen felemás eredménnyel járó, mégis — nagyszabású kísérletet látok. Mozgalmuk figyelemreméltóan ötvözta a személyes belátáson alapuló kezdeményezések elégtelenségének, s ezáltal a személytelen viszonyok érvényének elismerését, valamint azt, a máshol alig szóhoz jutó szándékot, hogy a középosztály lehetőségei korlátozottságának ellenére se adja fel — közvetlenül megnyilvánulni nem tudó — személyes felelősségérzését.

Abban már akkoriban egyetértettünk, hogy a népi mozgalom társadalmunk megújulását nem volt képes kikényszeríteni, ennek bizonyítékát a diktatúra rendszerének beállításában, fennmaradásában láttuk. Engem azonban a diktatúra létezésének tudomásulvételére nem a nyers fizikai erő elismerése, hanem a népi mozgalom ügyszeretete bátorított. Veled ellentétben ma is úgy gondolom, hogy az egykori népi mozgalomban és az egykori úri középosztályban rejtőző személyes késztetések kibontakoztatása, a személytelen viszonyokhoz alkalmazkodás kényszerétől való megszabadítása nélkül sosem fogjuk a diktatúra nyomasztó szellemellenességét lebírni.

Ahhoz a mozzanathoz szeretnék visszatérni, hogy Szegedről távozásod után igyekeztem a tanszéki ügyektől távol tartani. Annál könnyebben tehettem, mert a korábban tőled kapott támogatást hiányodban mások pótolták, akik az állandó politikai-ideológiai szűrő csüggesztő hatásától megkíméltek, ugyanis értem a megfelelő helyeken kezeskedtek. Sőt az új helyzet számomra hosszabb ideig a korábbinál is kedvezőbb volt, mert új támogatóim, nem állván szoros kapcsolatban velem, kevésbé szóltak bele személyes és szellemi jellegű gondjaimba. A tőlük kapott tanácsok jóval gyakorlatiasabbak, világosabban átláthatóak, következésképp könnyebben megfogadhatóak voltak. Maradtak azonban ismerős indítékek is: második számú pártfogóm például azt mondta, hogy szörnyen hiányzik a taktikai érzékem. Megjegyzését a sokat emlegetett élıhetetlenség új, más stílusú megfogalmazásának tekintettem.

Taktikai érzékem gyatraságát kitűnően szemléltetheti az alábbi eset. Egy alkalommal, már azokban az években, amikor az idők változásának első jelei mutatkoztak, és a diktatúra sajátos mecénási tevékenységét az úgynevezett szocialista demokratizmus formái kezdték behatárolni, illetve amikor a világ oly módon is átalakult, hogy egyre kevésbé a régi idők harcosaival és egyre inkább a fantáziátlan, de kétségtelenül intelligens kockafejekkel szemben kellett a szellemi teljesítmény igényét érvényesíteni, különösebb körtönfalazás nélkül megkérdeztem pártfogómtól, hogyan lesz tovább, a változó körülmények között hogyan folytathatom általa elismert és általam komolyan vett tevékenységemet. Amint kérdésem elhangzott, érzékelttem, hogy szörnyű tapintatlanságot követek el. A maga nemében logikus, minden hátsó gondolat nélküli kérdésem (a diktatúra szorításában ki-

zárólag szellemi tevékenységem folytatásának lehetősége érdekelt, és pártfogóim eddig mindig azt várták tőlem, eleve úgy szoktattak, hogy kizárólag az érdekeljen) súlyos tapintatlanságnak számít. Beszélgetőpartnerem, aki már a demokratikus formákra kezdte áthangolni magát, egy furcsa csavarral egyszerre úgy tüntette fel önmaga előtt és előtttem, hogy velem szemben én vagyok a diktatúra képviselője, és biztatam a demokrácia szellemével össze nem egyeztethető dolgokra. Pedig csak arról volt szó, hogy komolyan vettem, amit korábban sugallt, elfogadtam tetteinek általa adott értelmezését, és nem minden naivitás nélkül, de egyben, azt hiszem, mégis helyesen, azzal a személyes, baráti viszonyulással tiszteltem meg, amely a legtöbb, amit az egyik ember a másiknak adhat.

Elfogadhatta volna a személyes hangot, Te annak idején legalább tetteted. Engem ismervé nem kellett attól tartania, hogy gyakorlati célok érdekében a kapott bizalommal visszaélek. De ilyen válasz nem volt várható a hozzá szükséges erőfeszítés nagysága miatt. Ha az esetet a magam szempontjából mérlegelem, óvatossággal elkerültem volna egy kellemetlen élményt meg azt a groteszk helyzetet, hogy a politikát csináló funkcionárius bélyegezzen meg a diktatúra szellemének képviselőjével. Az óvatosság, a tapintatosság, az "érzékenységnek" a kímélése ugyanakkor mégis elsősorban hiba lett volna, mert számító viselkedésem bevont volna a hazugság ekkoriban — furcsa módon a hatalmi nyomás csökkenése következtében — új lendülettel kiépülő rendszerébe. Ilyen, számomra elfogadhatatlan áron, szellemi teljesítőképességem feláldozásával immár új, "demokratikus" stílusban lett volna megoldható az egyébként eredménytelenül szóvá tett kérdés.

A dolog kétértelműségéhez tartozik, hogy az évek során több ízben visszautasítottam a pártvezetőségi tagságot, vagyis az olyan felelős megbízatást, amely ideologikus motívumokkal indokolt, hatalmi érdekeket kifejező és többségi szavazáson alapuló döntésekkel járt, és amely a személyes-szellemi szempont érvényesülésére nem adott módot. Tehát könnyen kerülhettem volna pártfogóm szerepkörébe, és miután helyzetünk lényegében hasonló volt, ő is dönthetett volna úgy, ahogyan én. Nyilvánvaló továbbá az is, hogy az általa vállalt helyzetben a lehetőségekhez képest a legjobbat tételeztem fel róla, amikor azt gondoltam, hogy a szellemi tevékenység támogatását szívén viseli. Megnyilatkozásom azért tűnt mégis sértőnek, mert — általa gyerekesnek minősített — bizalmam szándékom ellenére (bár saját magának sem ismerte el) leleplezte önmaga előtt. Azokat a képmutató beállításokat pedig, hogy a mozgalmi szerepet vállaló ember mások érdekében feláldozza magát, kezdetől fogva elutasítottam. Meg voltam győződve arról, hogy a közéleti tevékenységnek önmagában is lehet értelme, és arról is, hogy minden feladatvállalásnak személyes döntésen kell alapulnia, senki sem háríthatja át saját döntéséért a többiekre a felelősséget. Bár különösebb örömet sohasem okozott mások lelkiismereti ügyeinek bolygatása, nem éreztem indokoltnak a kényes kérdések megkerülését, ha már egyéb okból az érzékeny pontokat érinteni kellett.

A diktatúrával való békés egymás mellett élésem azon alapult, hogy a lelki azonosulást, az ideológiai kiszolgálást, valamint a politikai tiltakozást, a hatalom elleni lázadást egyaránt kizárva tudomásul vettem: diktatúra van, valami, amit,

bár tőlem idegen, mégis (mondjuk azért, mert az Isten ezt mérte ránk) el kell viselni. A mából visszatekintve úgy tűnik, furcsa módon volt a diktatúrában valami "lovagias" is. Ahogy a régi világban a háborúkat hadüzenettel kezdték, a diktatúra is hadat üzent a demokráciának, megmondta kerek pereg, most diktatúra van, és aki tisztelte az egyenes beszédet, akár meg is kísérelhette a helyzethez igazodni. Számomra világos volt, hogy a kommunista diktatúrával nem lehet ellenpólust képezve, vetélkedve szembefordulni, mert a mindenre kiterjedő hatalom mindent magába szippant, szellemi fogságában tart. Ezért is néztem kételkedve a rendszer-változás táján kibontakozó ellenzéki mozgalmakat, mert gondolkodásukat mint a diktatúrával farkasszemet néző, szellemi vonzaskörén belül maradó tiltakozást nem találtam eléggé, egészen másként gondolkodásnak. Bár el kell ismernem, há-lás vagyok azoknak, akik a rendszerváltozást lebonyolították (nem kevésbé, mint neked meg más támogatóimnak), mert mi tagadás, csodálatos a diktatúra intéz-ményétől szabadon élni. Azonban nekik is szemükre vetem, hogy szellemi önállósá-guk megteremtéséről, a diktatúra szellemének leküzdéséről megfeledeztek, hogy félúton megálltak.

Többségükben nem voltak azonban a diktatúra ellen lázadó másként gon-dolkodók, sőt még a polgári értékeket elszigetelten őrző, a diktatúra jelenségét tudomásul nem vevő emberek, egy letűnt világ kellékei, sem azok, akik ugyanakkor egyéb okból nem tudtak alkalmazkodni ideológiai vonatkozásokkal átszőtt világá-hoz. Bár hajlamosak voltak kívül maradásukat elvi következetességükkel, erkölcsi tisztaságukkal magyarázni, valójában gondolati meddőségük, az érdekek célszerű rendszeréhez ragaszkodásuk, vagyis sajátos módon éppen önmagukra, a sikerre állíttottságuk akadályozta meg alkalmazkodásukat, bekapcsolódásukat a közügyek intézésébe. S mivel a "közügyek" iránt egyébként nagy érdeklődést tanúsítottak, pontosabban mivel befolyás szerzésére, a hatalom gyakorlására nagyon is vágytak, politikailag hátrányosan megkülönböztetettnek érezték magukat, holott tulajdonképpen szellemi terméketlenségük, ideológiai, illetve eszmei tájékozatlan-ságuk miatt (a kettő között nemcsak a diktatúra nem tudott, ők sem tudtak kü-lönbséget tenni) semmilyen, a szó tényleges értelmében vett politikai törekvést nem képviseltek.

El kell ismerni, általában nem tartoztak azok közé, akikért a politika intézői kezeskedtek. Nem mintha megbízhatatlanoknak tartották volna őket, hanem ami-att, hogy szinte önkéntelen érdekre állíttottságuk az ideológiailag beszabályozott diktatúrában kiszámíthatatlanná tette megnyilvánulásait. Ők pedig képtelenek voltak arra, hogy a dolgok többé-kevésbé elviselhető menete érdekében a diktató-rikus berendezkedést ne csupán törekvéseiket korlátozó hatalomnak tekintsék, hogy ha ideológiailag kiszolgálni nem is akarják, szerkezetébe betagozódni nem is kívánnak, jelenségét tudomásul vegyék, azaz a benne kifejeződő szellemi elté-velyedésért legalább közvetett formában felelősséget vállaljanak. A rendszerválto-zás előtti fél évtizedben azonban a diktatúra ideológiátlanításának mértékében kezdett változni a helyzet, egyszerre az ő stílusukban mentek a dolgok. Az a kol-legám, akinek az elmúlt évtizedekben másokkal együtt ilyen jellegű alkalmazkodási nehézségei voltak, akinek még pártcsoportvezetőségem idején lehetőségeimhez képest igyekeztem segíteni, aki mostanában viszonzásul gesztusokat tesz írá-

nyomban, és akit ezért tudta és beleegyezése nélkül harmadik számú pártfogómnak tartok (illetve barátomnak is nevezhetnék, ha a dolgokat viszonylagossá tevő világunkban nem válna minden kétértelművé), a jelen helyzetben olyasmit sugall, hogy miként akkoriban neki volt nehezebb, ő tudott kevésbé alkalmazkodni, most nekem vannak gondjaim, vegyem tehát a helyzetet tudomásul, így kerek a világ.

Pártfogóim támogatását – a tied és a másokét egyaránt – mindig szívesen fogadom: mit tehetünk, ha ilyen a világ. Csak az a kifogásom ellenük, hogy mindannyian úgy gondolják, a pártfogói intézmény a világ rendje szerint való. Én pedig, ha nem is kezdettől fogva, azon a véleményen vagyok: nevetséges, hogy fizikai és szellemi képességük birtokában levő nagykorú embereknek pártfogókra legyen szükségük. Harmadik pártfogóm sugallatát tehát nem tudom elfogadni, mégpedig elsősorban azért, mert ma formailag nincs diktatúra, hat évvel ezelőtt megbukott, és ettől kezdve mindannyiunk kötelességévé vált a kísértete elleni küzdelem, a demokratikus közélet, szellemi élet megteremtésén fáradozás. E célból indítottam a *Füzeteket*, kezdtem – a szellemi szabadságtól irtózó és a demokratikus közélettől elzárkózó szakma értelmetlen és elvtelen, szellemileg-lelkileg megrontó megkötéseitől tudatosan megszabadítva magam – fokozott publikációs tevékenységbe. Ezért vállaltam a további alkalmazkodás helyett a diktatúra szellemével való szembefordulásra képesse tevő értelmiségi szerepet.

Az is ide tartozik, hogy a múltban sem épültem be a diktatúra rendszerébe, kezdettől fogva kerültem a meggyőződéssel össze nem egyeztethető tetteket és szavakat, bár a diktatúra tényének tudomásul vétele jegyében – ugyan csak legmélyebb meggyőződésem szerint – a szembefordulást jelentő tettektől és szavaktól módszeresen tartózkodtam. Amikor viszont harmadik számú pártfogóm és sokan mások (a közéletből korábban kiszorultak, valamint a benne résztvevők, de a demokrácia nyelvére magukat teljes egészében áthangolók egyaránt) azért vállalnak hivatalt, mert úgy vélik, demokrácia van, utólag viszont éles elméjűen hasonlóságot fedeznek föl a múltbeli és a jelenbeli állapotok között, majd erre a hasonlóságra mutatva, a diktatúra lappangó szellemével megbékélésre, ahogyan fogalmaznak, az "adottságok", az "erőviszonyok" tudomásulvételére biztatnak, a demokrácia szellemét nyilvánvalóan és önként elárulják.

Harmadik számú támogatóm azt szokta mondogatni, hogy sok még a tartalék ebben a mai, a személyes megnyilvánulásokat meg nem engedő, a szellemi teljesítmény megítéléséről lemondó, az eredmények mérésének formális, bürokratikus módszerét javalló tudományban, azaz a diktatúra szellemétől áthatott közéletben és gondolkodásban, amelyet a hatalomból korábban kiszorított, szellemileg természetlen intellektuális elit alakít ki a demokrácia színpalái mögött, s amely ugyanakkor a korábbi diktatúrával kibogozhatatlanul összefonódott. Közben szavait hallgatom, az jut eszembe, nem tudom, sok-e ez a tartalék vagy kevés, sőt azt sem, mi a sok adott vonatkozásban, vagy mi a kevés, csak azt, hogy szellemi és lelki épségem érdekében nem szabad hallgatnom, meg azt, hogy erről a régi tudományról és a helyébe állítandó újról, a diktatúráról meg a demokráciáról van mondanivalóm, amit nem hűsz, sőt nem is öt év múlva, hanem most kell elmondanom. Egyáltalán nem lehetetlen, hogy mások, velem ellentétben azért olyan türelmesek, mert egyelőre nincs mit mondaniuk. És azt hiszem, azért nem

tudják, mit mondjanak, mert a tényleges problémákon való elgondolkodásukat is gyakorlatias szempontoktól teszik függővé.

Fölldéződik bennem harmadik számú pártfogómnak egy három évtizeddel ezelőtti szellemessége. Olyasmit mondott, hogy most ír valamit, ami olyan, amilyen, amely valamely magasabb szempontból vagy igaz, vagy nem, aztán majd száz év múlva, amikor ő már sehol sem lesz, azt, amit írt, mások meghaladják. Hasonló jellegű a már említett ismert nyelvésznek az a kétértelműen ironikus megállapítása, hogy könyvet nem írni, hanem eladni nehéz. Mondása egyszerre vehető a jelen állapot elleni tiltakozásnak, de a helyzet elfogadására ösztönző gyakorlati tanácsnak is, vagyis hogy erőinket ne a könyvírásra összpontosítsuk, hiszen ahhoz a bolond is ért, hanem a könyvek eladására, mert az az igazi művészet. Az a benyomásom, hogy a mai tudománynak és a diktatúra szellemének tartalékai nem annyira a még kiaknázatlan észbeli lehetőségekben, az általa ezután teendő fölfedezésekben rejlenek, hanem ebben a gondolkodásmódban, amely hozzájárul a jelen állapot fenntartásához.

Abból kiindulva, hogy demokrácia van, és szinte mindenki, aki csak közügyekben megnyilatkozik, demokráciát akar, meg arra gondolva, hogy mennyire fogyatékosan érvényesül ugyanakkor szelleme szűkebb környezetünkben is, megjelentettem a kérdésről egy-két írást az egyetemi lapban. Amikor publikálási nehézségeim támadtak, elhárításuk és más lehetőségek keresése céljából beavattam pártfogómat elképzeléseimbe. Akkoriban olyasmit forgattam a fejemben, hogy ügyeinket nem lenne szabad kizárólag gyakorlati szinten intéznünk, mert az elgondolások, az elvi-eszmei vonatkozások kifejtetlenül maradnak, és minden az érdekek és erőviszonyok közegeiben, végeredményben kényszerhelyzetben dől el. Azt javasoltam, meg kellene alakítani a professzori tanácsot, mégpedig abból a célból, hogy mint a választási rendszer fölött álló szervezet elvek, koncepciók kidolgozásával, folyamatosan megrendezett kötetlen vitáival a közvéleményt formálja, és hogy az egyébként az ügyintézés mögött meghúzódó, a névtelen tanácsadók által sugallt elképzeléseket az érdeklődés középpontjába állítsa, a közügyévé tegye. Támogatóm, talán udvariasságból, mutatott ugyan némi érdeklődést a kísérlet iránt, és megígérte segítségét, de végül megfeledkezett róla. Meg kell mondjam, több sikerem másnál sem volt, ötletemet ki gyanakvással, ki riadtan fogadta, vitathatatlansága ellenére az ötlet kivitelezhetetlennek mutatkozott.

Az eset alkalmat adott arra, hogy elgondoljak a kudarc okán, amelynek kikerülhetetlenségét egyébként sejtettem magam is. Az egész eleve túl szépnek tűnt, olyan szépnek, hogy az már nem is lehet igaz. A sikertelen kísérlet során tett megfigyeléseim körvonalazták bennem azt, az addig homályos elképzelést, hogy a végső kérdésekkel való szembenézéstől menekülő és ezért a problémák megvilágítására képtelen világunkat valamiféle ősbűn terhe nyomja. Az vezetett ötven évvel ezelőtt egyetemünk tisztességes és tudós professzorainak katedrájuktól megfosztásához, a szellem, az igazság kérdésének a hatalom kérdésével helyettesítéséhez, és az utóbbi öt évtizedben más, hasonlóan kétes döntésekhez, sőt vezet ma is, mert tőle elvakítottan az erőviszonyokat, az érdekeket előbbre valóknak tartjuk a szellemtől, az igazságnál, mert nem érezzük magunkat felelősnek a képviselőtükre alkalmatlanságunk miatt. A jelen állapotot azért nehéz áttör-

ni, mert a bűn hálója világunkat befogja, mert a bűnét megvallani, szellemi, lelki fogyatékoságát elismerni nem tudó, mindenáron elrejtteni igyekvő gondolkodás-mód mindannyiunkat cinkosává akar tenni. Megdönthetetlen dogmaként hirdeti azt az alantas és sokadrendű részzigazságot, hogy mindannyian érdekeink drótján rángó bábuk vagyunk, és nem lehet bölcsebb, magasztosabb feladatunk, mint a mindenkori erőviszonyok szem előtt tartása. Mint Dosztojevszkij *Ördögök* című regényének hőseitől, tőlünk is azt várják, hogy nap mint nap elkövessük azt a rituális gyilkosságot, amely a rossz lelkiismeret és a bűn szövetségét hivatott biztosítani.

Van a családukban egy legenda. Azokban az időkben, amikor sokat beszélünk egymással, még nem ismertem, egyébként neked is elmondtam volna. **Nem** tudom, igaz-e, vagy éppen így igaz-e, mert anyai nagyapám, aki e történet egyik szereplője, születésem előtt meghalt, tehát az ő szájából nem hallhattam. A legendában saját gondjaimra ismertem, s ezért hiszek benne, vélem igaznak. A történet arról szól, hogy a harmincas években a makói úri kaszinóban a tagoknak szavazásra tették fel a kérdést: úri ember-e Erdei Ferenc, tagja lehet-e a kaszinónak. Ezen a szavazáson családi legendánk-szerint egyedül nagyapám szavazott igennel. Erdei Ferenc a kaszinó altisztjétől tudta meg, hogy a görög katolikus esperes szavazott mellette, és úgy hírlík, egyebek között ezért is segítette családuk több tagját a negyvenöt utáni viszontagságos időkben.

A történetből több minden kiderül, például az, hogy nagyapám széles látókörű, előítéletektől mentesen gondolkodó, bizonyos értelemben bátor, bizonyos erkölcsi tartással rendelkező ember volt. De nem föltétlenül érzem úgy, hogy kaszinóbeli társai mindezen erényeknek híján voltak. Lehetséges, többük döntését inkább csak az indokolta, hogy nagyapámnál több gyakorlati érzékkel rendelkeztek, inkább megérezték, hogy a népi mozgalom erősen baloldali beállítottságú tagja pályája során nem fogja a kaszinóbeli normákat kifogástalanul betartani. A diktatúrától fertőzött világunkban Te sem tartottad be a és többi támogatóm, sőt én magam sem, aki a gyakorlatias hatalmi döntésektől ugyan tartózkodtam, de aki az igazság, a szellem nyilvános képviselőjét a diktatúra fennállása idején hozzájuk, hozzátok hasonlóan feladtam.

Mégis szerintem a legenda legmélyértelműbb tanulsága az, hogy a népi mozgalom radikális beállítottságú tagja, aki a népjek szociális programjának érvényesítése érdekében a diktatúrában haláláig vezető pozíciókat vállalt, "úri ember", az igazság és a szellem szempontját képviselni hivatott értelmiségi kívánt lenni. Hajlamos vagyok úgy gondolni, ez részéről nem a felkapaszkodott ember ellen-szenves nagyravágyása vagy nem pusztán kihívó tett volt, hogy ez a szándék — a korban nem egészen tisztázható módon — vállalt célkitűzésével összhangban állt. Meg kell mondjam, mindig hiányoltam, hogy az "úriembernek" levést, az önálló szellemi rang lehetőségét — legalább elvben — nem fogadtad el. Ma pedig meg hasonlósodat a korábban minket összekötő törekvéseiddel, szavaid és tetteid feloldhatatlan kétértelműségét egyenesen azzal magyarázom, hogy a gondolkodásnak és a magatartásnak erre a szilárd pontjára igazában sohasem tartottál igényt.

A népiek magatartása, mint említettem, az elmúlt évtizedekben ösztönzött

engem, sokban Németh László és Illyés Gyula példájára támaszkodva fogadtam el a diktatúra adottságát. Mégis talán a nemzedéki eltérés miatt, a viszonyokba beleszületettségem okán és az ő történelmi tanulságaik értékesítése következtében számomra elképzelhetetlen volt a szellemi-kulturális célok megvalósíthatóságának pragmatikus stratégiája, amelynek ára a részleges szellemi alkalmazkodás a diktatúra világához. Nem akarván epigon lenni, ennek a magatartási mintának az utánzását átengedtem támogatóimnak, akik egy valóban új helyzet kialakításának megpróbáltatásait nem vállalták, én pedig erőmet szinte ösztönösen szellemi önállóságom megőrzésére összpontosítottam. Abban a biztos tudatban tettem, hogy így vagyok hű hozzájuk, mert a diktatúra nem válhat életünk alapjává, hiszen ezt természetesen ők sem akarták, és — ha a kilépés élménye számukra már nem is adódott — történelmi léptékben az ő útjuk is a diktatúrából való szellemi kibontakozás irányába vezetett.

A napokban Tamás Gáspár Miklós azt nyilatkozta, be kell látnunk, a '89-es fordulat nem sikerült. Kijelentését a szellemi bátorság, a történelmi kudarcral szembenezés bizonyítékának szánta. Ami a ténymegállapítást illeti, a nyilatkozóknak igaza van: a múltat egyelőre nem hagytuk magunk mögött, az újat egyelőre nem sikerült meggyökereztetnünk. De hogy lehetőségeink valóban kimerültek volna, hogy ma már minden bölcs és higgadt embernek abba kellene hagynia a múlt kísértetével folytatott hadakozást, csak az mondhatja, aki szellemileg fölkészületlenül és meggondolatlanul fogott hozzá a fordulat lebonyolításához, illetve aki — esetleg látva az elképzelés elégtelenségét — máig hallgatott róla, mert nem igazán akarta, és csak félig-meddig, bizonyos föltételekkel vállalta a fordulatot. Azt hiszem, a teljessé tételéért indított küzdelmet folytatni kell, a diktatúra felszámolását a jövőben programszerűen össze kell kapcsolni az ártó szelleme elleni küzdelemmel, és meg kell találnunk azt az erőt, amely a szellem, a kultúra képviselőjét magára vállalja.

Társadalmunk kínálja a megoldási lehetőséget. Abban a tényben, hogy nálunk az úgynevezett úri középosztály és a polgárság két különböző társadalmi tényezőként jelentkezett, hogy az első világháború után ez a kettősség a népiek és az urbánusok szembenállásában újult meg, úgy tűnik, nem a hazai polgárosodás felemáságának, késésének tényét kell látnunk. Benne olyan, kultúránk, sőt az európai kultúra természetéből fakadó sajátosság mutatkozik meg, amely a létfelejtő polgári gondolkodásmód viszonylagosságára, mellette a szellemi-kulturális szempont képviselőjét biztosító értelmiségi szemléletmód nélkülözhetetlenségére irányítja a figyelmet. Kitűnik belőle továbbá az is, hogy a polgári szempont képtelen az emberi együttélés harmóniájának biztosítására, a demokrácia értékeinek érvényesítésére. Tehát a demokrácia győzelme és a diktatúra szellemének leküzdése érdekében a jövőben nem megengedhető, hogy a népivé modernizálódott középosztály, a szellemi-kulturális értékek képviselőjét vállaló értelmiség cselekvésmódját a polgári társadalom viszonyaihoz alkalmazkodás, a hatalmi vetélkedésbe bocsátkozás jellemezze, hogy ez az értelmiség föllépésének szellemi-kulturális érvényét csupán közvetett úton, a gyakorlat személytelen közegében remélje biztosítani. Itt az ideje, hogy történelmi tapasztalatait kamatoztatva, hivatását közvetlenül, személyes formában is megtanulja gyakorolni, vagyis hogy a nyers érdekérvé-

nyesftésbe süllyedt polgári politizálást a hazai hagyomány szellemében, de a modern civilizáció követelményeivel összhangban a felelős szerepvállalás, a személyes közéleti megnyilvánulás szintjére emelje.

Talán magad is furcsállod, de a levél olvasói közül egyesek biztosan észrevételezik, hogy négy szemközt, magánhasználatra, a szélesebb hallgatósáág tudatos kizárásával elhangzott kijelentéseket teszek közzé. Lesznek, akik azt mondják, ez nem való, amikor így cselekszem, sértem mások személyiségét, titkokat kifejezve megszegem a játékszabályokat. Véleményem szerint azonban minden közéleti megnyilatkozás közérdekű, a nagy nyilvánosság elé tartozik, az embereknek joguk van ahhoz, hogy szellemi tájékozódásuk eszközeihez hozzájussanak, bizonyos gondolatokkal megismerkedjenek. Érdemes emlékezni arra, hogy a diktatúra körülményei között kényszerűségből, jórészt nem a beszélgető szándékai szerint maradtak magán jellegűek e beszélgetések. Ami pedig a diktatúra megdőlése utáni korszakot illeti, egy megtévesztő elképzelés, a modern polgári berendezkedés nézőpontja hiteti el a közélet résztvevőivel, hogy személyes véleményüket a zökkenőmentes ügymenet érdekében továbbra is el kell hallgatniuk, hogy az állandó lelki-szellemi jogtalanság állapotában kell maradniuk. Pedig az elhallgatott, csak titokban kimondott vagy még az őszinteség álarcában is szándékosan megtévesztő és önbecsapó kijelentésekben annak bizonyítékát ismerhetjük föl, hogy a közélet lényege szerint mennyire személyes, és mennyire hiányzik belőle, ha nincs benne, a személyesség. Lényegétől éppen akkor fosztatik meg, ha titkos megfontolásainkkal mesterségesen kivonjuk belőle. Világos tehát, hogy az elhallgatott mozzanatok közzététele a közélet személyessé válásának útját egyengeti. A levél ennek reményében íródott, egyéb lelki, nevelő, felvilágosító célokat nem kíván szolgálni.